

Ko e Fakahinohino ma'a' e To'utupu' ki he Mo'ui Lelei' mo e Malu mo Hao' 'i he Lao Fakaengāue'

Ko e ngaahi uho'i fiema'u eni 'i he malumalu 'o e Mo'ui Lelei' mo e Malu mo Hao' 'i he Lao Fakaengāue 1992. 'Oku fakakau atu 'a e tokotaha ngāue kotoa ki ai, kau ki ai mo e kau ngāue fo'ou', pehē ki he fānauako ngāue konga-taimi' pe ngāue lolotonga e mālōlō e ako', pē ko ha ako ngāue.

KO E MALU MO HAO' FAKALŪKUFUA

Kuopau ke fai 'e he tokotaha 'oku' ke ngāue ki ai' 'a e "ngaahi me'a/ sitepu kotoa pē 'e ala fai" (fai e ngaahi me'a kotoa pē 'e ala lava) ke:

- Fakaai mo tauhima'u ha 'ātakai ngāue 'oku malu mo hao', pehē ki ha ngaahi nāunau 'aonga ki ho'o malu mo hao' pea mo e mo'ui lelei' foki
- Fakapapau'i ko ha ngaahi mīsini, nāunau, me'angāue faka'uhila, ngaahi me'a fakama'u, naunau fale mo e ngaahi me'angāue', 'oku malu mo hao ki ho'o ngāue'aki'
- Fakapapau'i 'oku 'ikai ke fakae'a atu koe ki ha ngaahi fakatu'utāmaki 'i he feitu'u pe ofi ki he feitu'u 'oku' ke ngāue ai' he taimi kotoa pē 'oku' ke 'i he ngāue'anga' ai', pea
- Ke 'i ai ha ngaahi founga ngāue ke fai 'o ka hoko ha fakatu'utāmaki fakafokifā 'i he ngāue'anga'.

'Oku totonu ke 'i ai ha founga ho'o ngāue'anga' ki hono 'ilo'i e kotoa e ngaahi fakatu'utāmaki' 'i he ngāue'anga', pea ke fakahā atu kiate koe e ngaahi fakatu'utāmaki 'e fakae'a atu koe ki ai', pe 'e hoko lolotonga ho'o ngāue'.

Mei' he ngaahi fakatamaki kuo 'ilo'i', 'oku totonu ke fakapapau'i 'e he ngāue'anga' pe ko e fē 'i he ngaahi fakatamaki' ni 'oku mahu'inga'. Pea 'oku totonu ke hanga 'e he taha 'oku' ke ngāue ki ai' 'o fai e ngaahi me'a kotoapē 'e ala fai' ke ta'ofi 'aki 'a e hoko e ngaahi fakatamaki' ni.

Kapau 'e 'ikai lava ke fai eni, 'oku totonu leva ke fakamavahe'i leva e ngaahi fakatu'utāmaki ko eni' (ke mavahe mei' 'a te koe). Kapau leva 'e 'ikai ala lava ke fai ha taha 'o e ongo me'a' ni, 'oku totonu leva ke fakahoko eni 'e he tokotaha 'oku' ke ngāue ki ai':

- Fakasi'isi'i ha ala lava ke fakalavea'i koe mei' he ngaahi fakatu'utāmaki ko eni'
- Fakapapau'i 'oku 'i ai ha'o ngaahi teunga malu'i mo ha ngaahi nāunau ke ngāue'aki fe'unga, pea
- Ke tauhi mo toutou vakai'i hono fakae'a koe ki he ngaahi fakatu'utāmaki'.

AKO'I PEA MO HONO TOKANGA'I'

'Oku totonu ke fakahoko 'e ho'o ngāue'anga' e ngaahi me'a kotoapē 'e ala fai ke fakapapau'i 'oku ako'i koe, pē 'oku tokanga'i koe 'e ha taha kuo taukei', 'i he anga hono fakahoko lelei ho'o ngāue' pea malu foki.

NGAAHI NGĀUE 'OKU FAKATU'UTĀMAKI'

'Oku 'i ai ho'o totonu ke 'oua te ke fai ha ngāue 'e ala lava ke hoko ai ha fakatu'utāmaki lahi kiate koe.

KO HONO VAKAI'I HO'O MO'UI LELEI' 'I HE NGĀUE'

Kapau 'e lava ke tokanga'i mo tauhi ho'o mo'ui lelei' 'i he ngāue'anga', 'oku totonu ke tomu'a kumi 'e he taha 'oku' ke ngāue ki ai' ha fakamafai mei' 'a te koe kimu'a pea' ne kamata eni'. 'Oku totonu ke 'oatu kiate koe ha ngaahi ola 'o ha ngaahi sivi 'o'ou pe ko e feitu'u 'oku' ke ngāue ai'. Ko e ngaahi fakamatala ko eni' 'oku totonu ke 'oatu ia 'i ha founga 'e 'ikai lava ke fakahā ai e tu'unga ho'o mo'ui lelei' ki ha taha 'o ho kau kaungā ngāue'.

'E 'ikai lava ke vakai'i 'e ha tokotaha 'inisipēkita ki he mo'ui lelei' mo e malu mo hao' mei' he Potungāue Leipa' ho'o ngaahi lēkooti mo'ui lelei' ta'e ma'u ha ngofua mei' 'a te koe. Kaekehe, 'e malava ki ha toketā fakasino mei' he potungāue' ke ne vakai ki ho'o ngaahi lēkooti'.

FAKAKAU ATU 'A E KAU NGĀUE'

Kuopau ke teuteu'ī 'e he taha 'oku 'o'ona e ngāue' ha ngaahi faingamālie taau ma'a' e kau ngāue' ke nau kau atu ki hono fakalelei'ī e tu'unga 'o e mo'ui lelei' pea mo e malu mo hao'. 'Oku 'uhinga eni' ke kau atu 'a kinautolu kotoa 'a ia 'oku 'ī ai ha'anau 'ilo pea mo nau pōto'ī' ki heni. 'Oku fakapapau'ī ai heni kapau 'e 'ī ai ha tu'utu'uni 'a e tokotaha 'oku 'o'ona e ngāue' pea 'e 'ī ai ha'ane uesia e tokotaha ngāue' pea mo 'ene ngāue 'oku fai', 'oku 'ī ai ha ngaahi fakamatala kuo ma'u mei' ha kau ngāue kuo nau maa'usia ha ngaahi 'isiū pehe' ni kau ki he mo'ui lelei' mo e malu mo hao' kimu'a.

KO HO'O FATONGIA' 'A IA KO E TOKOTAHA NGĀUE TOTONGI KI HA TAHA KEHE

'Oku fiema'u ke ke fai e ngāue kotoa 'e ala lava ke fai', ke fakapapau'ī 'e 'ikai ke hoko ha fakatamaki kiate koe 'ī he ngāue', pea 'e 'ikai te ke fakalavea'ī ha taha kehe, tupu mei ha'o ngāue pe ko ha'o ta'efai ha ngāue 'ī he ngāue'anga'.

Kapau 'oku' ke ngāue'aki ha ngaahi me'angāue, me'angāue faka'uhila, mīsini, mo e ngaahi alā me'a pehē 'ī he ngāue', kuopau ke ke fai e kotoa e ngaahi ngāue 'e ala lava ke fai' ke fakapapau'ī ko kinautolu 'oku nau 'ī he feitu'u pē ofi ki he feitu'u 'oku fai ai e ngāue', 'e 'ikai te nau lavea mei' he ngaahi me'angāue' ni.

KO E FAKANGATANGATA 'O E TA'U MOTU'A' 'I HA NGĀUE 'OKU FAKATU'UTĀMAKI'

Ko kinautolu si'ī hifo he ta'u 15, 'oku 'ī ai ha ngaahi ngāue 'e 'ikai te ke lava ke fai. Vakai ki he tohi fakamatala Fakangatangata 'o e Ta'u motu'a 'o e To'utupu' 'ī ha ngāue 'oku fakatu'utāma'ī. Mei' he 'aho 1 'Epeleli 2009, ko e ngaahi lao' ni 'e fakakau atu ki ai mo e to'utupu 'oku nau ngāue aleapau tau'atāina'.

KO HA TO E NGA AHI FAKAMATALA MAKEHE'

Kapau 'oku' ke ta'epau'ia 'ī ho'o ngaahi totonu 'ī he ngāue'anga', vakai ki he uepisaiti www.dol.govt.nz pe telefoni ki he Va'a Fetu'utaki 'a e Potungāue Leipa' lolotonga e houa ngāue' 'ī he telefoni 0800 20 90 20.

Ko e ngaahi fakamatala ko eni' ko ha tataki pē pea 'e 'ikai fa'a tonu ki he tu'unga kotoapē. 'E 'ikai totonu ke ngāue'aki ko hano fakafetongi ki ha ngaahi fale'ī fakalao pē ha toe fale'ī 'a ha mataotao kehe.

ISBN 978-0-478-28171-2

'Ilo ho'o ngaahi totonu'!

